

Людмила Іваннікова

УДК 398.2

МІФОЛОГІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ЗАПОРОЖЦЯ У ФОЛЬКЛОРІ XVIII–XIX СТ.: ВІД ЗЛОЧИНЦЯ ДО ХАРАКТЕРНИКА

У статті на основі порівняння різночасових записів фольклорних прозових наративів (I половина XVIII – початок XIX ст.) простежено процес міфологізації образів запорозьких козаків в уявленнях їх сучасників (самих січовиків) та нащадків (мешканців Степової України). Згідно зі спостереженнями автора, у давніших записах наявні лише елементи сакралізації окремих постатей, переважно ватажків гайдамацьких загонів, курінних та кошових отаманів. У пізніших – усна традиція всіх членів козацької спільноти наділяє рисами міфологічних героїв та казкових персонажів.

Ключові слова: запорожці, богатирський епос, культ предків, характерництво, демонологія.

Lyudmyla Ivannikova. Mythologization of the image of Zaporozhian Cossack in the folklore of the 18th and 19th centuries: from criminal to sorcerer

Comparing the records of the folklore prose narrations of different times (the first half of the 18th – early 19th cent.) the author follows the process of mythologizing Zaporozhian Cossacks images in the minds of their contemporaries (the Sich inhabitants themselves) and their descendants (inhabitants of the Steppe Ukraine). According to the author's observations, earlier records contain only the elements of sacralization of individual characters, mainly the leaders of haydamak groups, kurin otamans and commanders of Cossack camp. In later records the oral tradition imparts to all members of Cossack community the features of mythological heroes and fairy tales characters.

Key words: Zaporozhian Cossacks, heroic epos, ancestor cult, sorcery, demonology.

Серед легенд і переказів про запорозьких козаків можна виокремити особливий цикл наративів про характерників (галдунів або галдовників, іще – химородників), які нібито мали надприродну силу та здібності. Цікаво, що в давніших записах (XVIII – початок XIX ст.) така властивість приписувалася лише окремим козакам, зазвичай ватажкам (кошовим отаманам, ватагам

окремих загонів, курінним). Але в записах кінця XIX – початку XX ст. в уявленні оповідачів уже всі запорожці були характерниками, навіть реальні особи, родичі самих оповідачів.

Маючи чудесну силу (нерідко від того, що “зналися з нечистим”), характерники могли звоювати будь-якого ворога, залишаючись неушкодженими, – для цього їм досить було спіймати кулю або ядро, унаслідок чого вороже військо обертало зброю проти себе самого. Щоб уникнути погоні, вони вміли відвести очі ворогам або “напустити ману” – перетворитися на великий ліс, байрак або куц, пірнути в кухоль із водою й виринути за сотні миль, плисти Дніпром на простеленому сукні. Дивно, що всі ці легенди, за незначними винятками, не мають нічого спільного з легендами про відьом, упирів та інших персонажів української демонології. Лише порівняння різночасових записів дає змогу простежити формування таких уявлень про запорожців, процес міфологізації образів живих людей. Отже, зупинімося на цій проблемі.

З відомих нам джерел перша згадка про незвичайні можливості козаків наявна вже в “Истории о козаках запорожских” князя Симеона Мишецького. Це військовий інженер, який тривалий час (із 1736 по 1740 рр.) перебував у Січі на будівництві фортифікаційних споруд і паралельно записував розповіді козацької старшини та простих січовиків, що стосувалися їхніх звичаїв, уявлень про історію, топографічні та етнографічні відомості, описав топографію й топоніміку Вольностей Запорозьких. Праця була завершена 1740 р., але опублікована Осипом Бодяньським аж 1847 р. [1].

Уже в перших рядках “Истории” подано суто фольклорну версію походження козаків (“козарів”), які “жили многое время на оной реке Буге, и сшили себе кафтаны и штаны из кожи диких коз, и тако произошли в великую славу, что славные стали быть стрельцы и прозвали их козарами” [1, 3].

Навіть із цієї першої згадки вже зрозуміло, що не самі запорожці про себе такі легенди творили, як про незвичайних стрільців. Їх складали люди, які були віддалені від Січі, не входили до спільноти, а лише чули про неї. Далі С. Мишецький пише, що козаків наймав для боротьби з турками навіть грецький (візантійський) імператор, який жив у Константинополі, бо “Его Величеству внушили, что есть, де, такие люди, что никакова зверя не пропустят, и где будут стрелять, то тут и попадут, а прозываются они козары, жилище свое имеют по Буг-реке” [1, 3].

Уявлення про запорожців як вправних мисливців набули особливого розвитку наприкінці XIX ст.; іноді вони переростають у світовий мотив “влучного стрільця”, з ним поєднуються й мотиви замовляння зброї та хапання руками куль: “Оце поставлять мишень і стріляють в одну дірочку: спуску не давали. Вони не боялись ні огня, ні води. Яка б не була буря, а вони на морі або на Дніпрі, тіко шапки маюють” [4, 191]; “Джерелівський був первий стрілець і заговорював ружжя; знав слід всякого звіря і не давав спуску вовкам” [4, 200]; “Джерелівський сам кував рушниці і вмів заговорювати їх [щоби стрільба була влучна. – Л. І.]. Великий охотник був він і не боявся ні тучі, ні грому <...>. Капканами ловив всякого звіря” [4, 189-190]. Найбільш вправним стрільцем у легендах виступає полковник Семен Палій: “Та як взяв стрілу, як пустив – а вона прямо у борщ Мазепі” [2, 612]; “А Семен Палій, не дождавши вістової орудії, та й вистрилив із свого ружжя та якраз у чарку Мазепи так і влучив. Пуля тільки джи!.. – а чарка так і випала із рук” [10, 427]. Таких властивостей його рушниці надав Ангел Божий (святий апостол, Сам Бог) за те, що Палій Семен убив чорта [4, 273; 10, 425-426].

Симеон Мишецький перший зафіксував легенду про характерництво Івана Сірка. Історик Юрій Мицик наголошує на тому, що ім'я Івана Сірка (1605–1680)

було оспіване в народних думках та піснях іще за життя, а після смерті він став героєм легенд і переказів [3, 3]. Отже, на час перебування С. Мишецького в Січі вже минуло 50–60 років від смерті славного кошового. Для життя фольклору це період незначний, але цілком достатній для дистанціювання від реальних історичних подій. Тож не дивно, що вже в середині XVIII ст. образ Сірка здобув риси міфологічного або й казкового героя, а розповіді про нього оформилися у ключовий сюжет: навіть мертвий він допомагає запорожцям здобувати перемоги в морських походах: “Оной у них изо всех славной был кошевой; уже и по смерти онаго по морю мертвого его пять лет, для славы и счастья, запорожцы важивали [возили. – Л.І.], понеже был славен и турки весьма имени его баивались. Когда на войну и с мертвым езживали, то всегда им счастье бывало” [1, 6].

Думка про те, що вороги боялися мертвого Сірка так само, як і живого, була втілена в низці фольклорних оповідань і на кінець XIX ст. значно гіперболізована: для перемоги над будь-яким військом уже достатньо було лише однієї руки Сірка, у котрій він звичайно тримав шаблю. Численні варіанти цього нарративу фіксували Яків Новицький та Дмитро Яворницький на території останньої Запорозької Січі – у селах Капулівка, де була могила Сірка, та Покровське Катеринославського повіту. За цими легендами, Сірко, помираючи, сам заповідає козакам носити із собою його праву руку, щоб і далі бути непереможними: “Він як умирав, так дав таку заповідь: “Як я помру, то отберіть у мене правую руку і носіть її сім год: хто буде мою руку носити сім год, то владітиме нею усе равно, як я й сам владію; а де случитця вам яка пригода, – де вас нещасна волна спобіжить, чи на воді, то бросайте руку у воду, вода утишиться, чи на землі – не буде вам неякого случаю, а с сіми год уже поховайте в могилу” [12, 484]; “Як Сірко помирав то казав: “Одніміте у мене руку, і де у вас буде стичка з неприятелем то ви махніть навхрест мою рукою, то і ще помочь буде” [12, 485]; “Як откопаєте мою руку, то будете сім год воювать так, як і зо мною. Так воно і случилось: як прийшлось козакам докрута, – откопали вони ту руку – і ціліх сім год ніхто їх не зміг подужати” [4, 253-254]; “Після смерті Сірка запорожців, кажуть, довго боялись ляхи та бусурмени. Б’ються, було, козаки і праву руку його поперед війська везуть: де рука, там і удача” [6, 52]. Сіркові навіть приписували перемогу у війні 1812 р. [12, 485; 4, 250-251].

Процес міфологізації та сакралізації окремих ватажків можна простежити в записах Луки Яценка-Зеленського, зроблених трохи пізніше, ніж записи С. Мишецького, а саме 1750–51 рр., коли він як чернець Полтавського монастиря перебував на Січі, де збирав продукти на обитель. Він спостерігав життя запорожців, спілкувався й із простими козаками, і зі старшиною, і з духовенством, слухав їхні розповіді, фіксував резонансні події та рефлексії січовиків на ці події, описував історії окремих “героїв” і за власними спостереженнями, і зі слів багатьох очевидців. Тож джерело, до якого звертаємось, не можемо назвати недостовірним.

Загалом в образі характерника переплелися риси богатирського епосу, культу предків (здатність до метаморфози) та демонології (зв’язок із нечистою силою) [5, 106-111]. Спираючись на записи Л. Яценка-Зеленського, можна впевнено твердити, що в середині XVIII ст. поміж січовиків іще був розвинутий богатирський епос, однак давні ознаки богатирів переносились на живих, реальних людей, яких особливо шанували й міфологізували самі запорожці. Очевидно, у цей час формувались такі поширені наприкінці XIX – на початку XX ст. уявлення про незвичайну силу, мужність і непереможність запорожців та їх безсмертя. Яскравий приклад цього – записані Л. Яценком-Зеленським

розповіді про розбійника, ватажка гайдамацького загону Грицька Похила. В уявленні запорожців Грицько мав незвичайну силу й зовнішню красу: високий зріст, чорні вуса. Був письменним і претендував на булаву, однак, не одержавши бажаного, набрав ватагу козаків і вдавався в розбій: “Я об нем слышал, будто он был полубогатырь, и что ежели правда, то может быть чрезвычайная его сила телесная присиловала его письменное буйство набрать себе подобную чату и с оного пойтить в коменник [на розбій. – Л. І.] [11, 37]. Тричі ловили його з наказу січового начальства, і тричі він уникав смерті завдяки клятві покаятись, що її тут же порушував. Четвертого ж разу він не уникав шибениці. Оповідачі, які вірили в незвичайну міць Похила, ніби не аналізували реальних подій: якби він був справді таким, то хіба б дався в руки козакам? Чи не зміг би уникати смерті? Над цим розмірковує записувач: “Сей последний, ежели верить Безногому Якуше титаровскому, был почти богатырь. Чим если будучи мог бы он, пожелав, воскресить умирающую жизнь свою, без ножа перерезать одним напряжением силы своеи ту веревку, якая его однако ж задавила не иначе, как давила и небогатырей” [11, 43].

Автор опису ставиться до вірувань козаків скептично, трохи з гумором, однак фіксує побачене й почуте, тож із його нотаток стає зрозумілим, що не лише сила, краса, безшабашність Похила були причиною його обоження за життя, а й “безподобное его мужество”, яке він виявив під час страти. Грицько, на думку козаків, не тільки не застосував свої надприродні можливості, щоб униканути кари, а навпаки, ще й інших просив не заважати йому вмерти похристиянськи (посповідавшись і причастившись Святих Таїн, відчитавши під шибеницею відхідні молитви та попросивши прощення в усього товариства, яке за ним плакало [11, 41]), і по-козацьки (не вдаючись до послуг ката, сам наклав собі петлю на шию [11, 41]). До речі, залишком богатирського епосу можна вважати й уявлення запорожців про смерть козацьку і некозацьку, тобто природну, “на лаві”; остання, на їхню думку, личить тільки бабам і мужикам, а от лицареві непростима [11, 43].

Якщо довіряти фіксації Л. Яценка-Зеленського, то в Січі немовби було дві людини – реальний розбійник Похил і уявлюваний, образ якого ввібрав усі тогочасні вірування, характерні для цього субкультурного середовища. Якщо перший пласт вірувань, пов'язаний із богатирським епосом, стосується живого Похила, то другий – із демонологією, – мертвого, якого боялися навіть ті січові каліки й жебраки, в обов'язки котрих входило знімати із шибениці страчених козаків і ховати “за кварту горілки” (при цьому вони мали право мінятися з покійником одягом, якщо в нього був дорогий). Тут фіксується уявлення про дводушність Похила, яке зближує його з людьми, котрі знаються з нечистою силою або посідають проміжне місце між богатирями і демонами, між добрими і злими героями. Це уявлення Л. Яценко-Зеленський зафіксував від козака Кисляківського куреня Павла Лемішки, який на зауваження козака Переяславського куреня Павла Снопа, що Похил уже три дні лежить непохований, відповів: “А ти ж хіба дурень <...> коли віриш^{1*} по смерті тому, кому и за живота було не треба вірити, так повір же и мні в сім слові: я с тобою заложусь, во що ты хочь, бо знаю дісне, що в небожчика було дві души, из них одну повісыли с тілом, а другую хочь и тож повісыли, та все таки вона жива; що коли так, як есть и буде, то и Похил не умер, а стоя на цыпах, выглядає, чи не їде відки ватага ему на подпомогу, як він тепер виголодався на всячину” [11, 45].

Про безпосередній зв'язок запорожців із нечистою силою пубтувало в їхньому середовищі інше вірування, зафіксоване Л. Яценком-Зеленським:

^{1*} Тут і далі **к** передаємо через і згідно з українським прочитанням церковнослов'янського правопису.

“Ежели верить запорожцам, то вот что их удерживало в дикой той жизни. Запорожец: “Хто приїде або пішком приїде на славне наше Запорожъя, и в нем побуде три роки, то в 30 рік <...> не вимусе способу, якій би єго вивіз на Русь. А то для ради того, що будь між нами сказано, хто помешкає з нами один год, того чорт прибьє одним гвіздком; а коли хто поживе з нами ж два года, то єго той же чорт прибьє гвіздками двома. И так дале идучи и все то вниз, то вгору, а на опослі дойде до того, що всяк останется ридным запорожцем до смерти, якую сам Бог нам на роду написал” [11, 98-99].

Очевидно, що в той час ці вірування ще мали вузьколокальний, субкультурний характер, бо й сам о. Леонтій, фіксуючи їх, наголошував на цьому: “Нескладная [тобто недоречна, неприйнятна. – Л. І.] та выдумка служила за складную, в такой земле, где все верили всему, следственно и тому, чего и сами не разумели, и чему я, будучи в бывшем уже Запорожье, не только не верил, но и смеялся тому мнению” [11, 99].

Наприкінці ХІХ ст. вже навіть місце, на якому був хутір запорожця, чи колишнє козацьке дворище вважалося нечистим місцем: “Канціберівське озеро і урочище Канціберівщина – жив характерник Канцібера. Там тепер людей лякають чорти... <...> Там, кажуть, колись кричало, реготало і вило на всю плавню” [4, 200]. Сам же козак уявлявся мало не верховодою всіх демонічних сил: “Этот галдовник одним часто бывал “в пригоді”, на других наводил ужас и делал чудеса. Он заговаривал ружья неприятеля, чтоб не стреляли, пули, чтобы не вредили, оборачивал людей в вовкулаков, песиголовцев, чертей и т.д. Ему вся “нечисть” повиновалась” [4, 211].

Про безпосередній зв'язок запорожців із нечистою силою свідчить їх незвичайна смерть і похорон: 1) запорожець не може вмерти, вмирає по кілька разів [4, 264]; 2) мертвий запорожець устає опівночі, щоб задушити свого наймита [4, 265]; 3) мертвий галдун Оврам бореться із чорним собакою, якого розриває насмерть; чорти з'їдають при цьому три казани яловичини [4, 267]; запорожця-характерника хоронять як відьму чи упиря: щоб не ожив, забивають у груди осиковий кілок [4, 265, 266, 267]; 4) запорожця і земля не приймає: “Запорожец Довгый был галдовник (колдун), несколько раз умирал, несколько раз оживал: его земля не принимала” [4, 265].

В одній із легенд, записаних Д. Яворницьким від талановитого народного оповідача Івана Хотюна, запорожці цілу зиму годували чорта, який сховався в коші від холоду [10, 424].

Вчитуючись у фольклорні наративи, помічаємо, що образ козака-характерника впливає з культу ватажка-курінного або кошового отамана, ватага розбійницького загону, загалом старого (старшого) козака. Ці постаті не те що міфологізувалися – очевидно, вони зберігали свою сакральність, яка сягає найдавніших часів, пов'язаних із культом предків. У записах Л. Яценка-Зеленського яскраво простежуються ці елементи.

По-перше, багато куренів (частина війська) називалися іменами їх засновників (Поповичівський, Титарівський, Щербинівський, Кисляківський, Пластунівський, Іванівський тощо) [11, 6]. Курінний отаман при трапезі мав почесне місце, яке ніхто не смів зайняти, навіть кошовий, тому останній ніколи не обідав у своєму курені, щоб не принизити свою честь: курінний отаман мав перевагу над ним під час трапези [11, 7]. За відсутності ж курінного його місце заступав того ж куреня кухар. Цікаво, що лише в цьому випадку кухар мав право сісти за стіл, але у присутності отамана він обідав і вечеряв стоячи, тоді як усі козаки, навіть недоростки, сиділи [11, 6-7]. Тому автор називає його “первый без атамана и при атамане последний в курене член”.

Ще деякі подробиці стосовно сакралізації курінного отамана та кухаря, яка особливо виявлялася в момент трапези, додає народний оповідач, колишній запорожець Микита Леонтійович Корж. Так, після закінчення трапези всі козаки вклонялися курінному отаманові, котрий сидів на найпочеснішому місці – під іконами. Усі козаки сідали за столом лише тоді, коли сів він, і вставали одразу, як він устав. Пожертви у складчину кидали тільки після нього. Коли подавали на стіл варену рибу, то намагалися ставити її так, щоб вона неодмінно лежала головою до отамана. І таких звичаїв дотримувались по всіх куренях та зимівниках, твердив М. Корж [9, 196-197].

Над курінним отаманом, навіть якщо він був засуджений на страту, курінні козаки насипали високу могилу “в славу его и честь”. На відміну від інших козаків, які терпіли подібну ганебну смерть, курінного отамана ховали не жебраки, а його підлеглі козаки, “и в том же богатом платье, на якое нищие взырали, говорят, косо” [11, 52], тобто в будь-якому випадку він не втрачав поваги й честі. Могилу такої ж величини насипали над своїм ватагом і козаки окремого загону [11, 50].

Якщо в середині XVIII ст., згідно з даними С. Мишецького та Л. Яценка-Зеленського, козаки лише окремим ватажкам приписували незвичайну силу, напівбогатирство, то в розповідях Микити Коржа, зафіксованих прибіл. 1828–1831 рр., ці уявлення вже досить розвинені. Надприродними можливостями наділяли кожного ватажка гайдамацьких банд, які чинили розбій на дорогах та в Польщі. Це вміння чаклувати, відводити очі, перемагати ворога не силою, а чарами, залишатись невидимими для ворогів, невразливими для будь-якої зброї. Перший із відомих нам оповідачів Микита Корж називає їх “характерниками”. У його уявленні це те ж саме, що чаклуни (у записах Я. Новицького та Д. Яворницького вони відомі як “галдовники” або “галдуни”, “химородники”). “Между сими запорожскими шайками у каждой были “ватажки” или отаманы, и по-ихнему назывались еще “характерники”, т.е. такие волшебники, что их никакое огненное оружие, ни пуля, ни пушка умертвить не может; и когда, бывало, дерут ляхив по великим и богатым дворам, в коих хотя на сей случай в осторожность и весьма великое бывает количество сторожей и вооруженных человек, то “ватажок” так очарует всех в доме, что никто из них не услышит и не увидит ни единого козака из его шайки, и тогда они уже берут, шо хотят, и возвращаются в Сечь” [9, 22-23].

Тут очевидно, що поширювали ці уявлення не самі гайдамаки, а ті, хто був осторонь подій: можливо, потерпілі від гайдамацьких нападів, слуги, які зі страху або з меркантильних міркувань не обороняли свого пана (а можливо, із прагматичного розрахунку – щоб виправдати свою бездіяльність), можливо, ті козаки, які не були причетні до розбійного нападу, але захоплювалися сміливістю своїх товаришів, бо ж роздобуту здобич ділили на три частини: для козаків, для ватажка й на курінь [9, 23].

Наше припущення підтверджує й історик Аполлон Скальковський, який в “Истории Новой Сечи” цитує цей уривок оповідання Коржа: “Легко понять, что это характерство было ничто иное, как пособие крестьян и козаков польских помещиков, которые ненавидели ляхов и считали запорожцев за истинных своих витязей, а гайдамак за героев” [8, 111].

Ватажок завжди був відповідальним перед курінним отаманом: той підбирав йому козаків, застерігав, що коли не вбереже їх, то до куреня хай не вертається (на нього чекала смертна кара), однак ватажок завжди покладався на свої надприродні можливості: “Когда бывало убирается ватажок на добычу и просит у отамана козаков, то куринный отаман приказывает ватажкови: ну, братчику, гляди ж, щоб ты якого козака не утратив, то тоди уже и до куриня не вертайся,

сиречь крадь да кинци ховай. Тогда ватажок, надеясь на свое характерство, отвечает отаману: “Ни, батьку, будут вси цили!” [9, 23].

Про одного з таких ватажків, Коржа, записав легенди Яків Новицький від 89-річного Трохима Ковбаси в селі Язиковому Катеринославського повіту: “Корж був ватажок і водив запорожців в Польщу. Оце було як біжить погоня, то він і приказує запорожцям: “Не розбігайтесь, братці – держіться купи!”. Вони його і слухають. Оце ляхи добігають і вже розмахують шаблями – вони піднімуть вгору ратища і з’їдуться вкупу. Ляхам здається, що то ліс, і пробіжать мимо” [4, 270].

На кінець XIX ст. ватаг уже уявлявся справжнім чарівником на кшталт казкових героїв: “Піймають ватага і ведуть до шибениці. Він тоді і проситься:

– Дайте ж, вельможні пани, перед смертю хоть води напиться!

Подадуть йому великий кухоль. Він бульк у воду – і був такий. Тут тіко-шо булькнув, а за сто верст опинився, сидить і коней поганя. Ляшки оглянуться – аж і сліду нема” [4, 264]; “Оце, було, б’ються запорожці з ляхами і, гляди, ляхи побивають наших, як тіко наскоче Кравчина, так ляхам і нема ходу. Кулі летять, а запорожці ловлять їх в заполи. А як треба перейти річку, то Кравчина поведе перед – і стане сухо. Так, було, в сухій одежі переходять запорожці і Орель-річку” [4, 258].

На кінець XIX ст. уявлення про характерництво поширилось уже на всіх без винятку козаків, тобто на цілу спільноту, – так уявляли запорожців їхні нащадки. У записах Д. Яворницького, Я. Новицького, Л. Падалки, П. Єфименка зустрічаємо велику кількість сюжетів, де домінує мотив характерництва. Характерником, в уявленнях народу, завжди був кошовий отаман (особливо великим характерником був Іван Сірко) – військо вибирало на кошового лише характерника, завдяки чому було непереможним і невразливим у війнах. Чим більше віддалялися носії фольклору від епохи козацтва, тим сильніше гіперболізували своїх кумирів, і ось вони вже у вогні не горять, у воді не тонуть, куля їх не бере, хіба срібна або срібний гудзик тощо. “Вони не боялись ні огню, ні води, яка б не була буря, а вони на морі або на Дніпрі, тіко шапки маюють”, – розповідає дід Микита Джигір із села Кушугунівка Олександрівського повіту [4, 191].

Усі легенди про характерників, записані в кінці XIX ст., за мотивами можна поділити на такі категорії:

А. Характерники-тотеми.

1) Іван Сірко перетворюється хортом, щоб перемогти татар: “Тоді зіскочив з коня, дав його другому козакові, а сам кувирдь – та й зробився хортом і побіг до татар. <...> Узяли вони його, нагодували. Звик ото той хорт. Як стали ті татари відпочивати, то той хорт поробив їм так, що вони всі поснули. Тоді він назад до козаків і знову кувирдь – і зробився чоловіком. Кинувся тоді з козаками до татар, усіх їх вирубав, а християн вернув назад” [6, 116].

2) Семен Палій перекидається собакою та забігає в табір Мазепи, щоб усе видивитись [2, 612].

3) Запорожець перебирається вовком, щоб утекти від переслідування: “Прийшлось тікати з бувальців, так щоб кому невзамітку я шкуру на себе і пробіг вовком” [4, 300].

В. Характерники-чудотворці.

1) Пливають по Дніпру на войлоку (сукні), уникаючи погоні або розорення: “Москалі сіли на коней, а запорожці прослали на Дніпрі повсть та й подалися аж до Лиману” [4, 262]; “Запорожці були лицарі і великі галдовники. Куля їх не брала, на Дніпрі, було, простелять повсть і їдуть. Катерина хотіла повернуть їх під свою владу, а вони і не схотіли. Щоб показати силу, прокинули повсті на

морі, набрали землі в чоботи, горілки в боклаги і попливли в Турещину. Пливають собі та співають” [4, 262-263]; “Запорожець Дон <...> отличался непомерной силой и “галдовством”. Бывало, говорят, простелет на воде повсть (войлок), усядеться с гостями и “махнет” вниз по течению Днепра. Плывет повсть, а казаки поют, пляшут да “кружат корцем горилку” [4, 267-268].

2) Характерники відводять (затуманюють) очі ворогам і уникають погоні або з’являються зненацька: “Запорожці були характерники. Було як збираються в Польщу, то беруть не більше як дванадцять чоловік: зайвого щоб не було. Оце як схочеться їм спочити серед степу, то вони поставлять коней хвостами до хвостів, постромляють ратища і давай в карти грати. Де візьмуться ляхи верхами та до їх: “Рембай главу! Рембай главу”. Добіжать до запорожців та й обминуть: їм покажеться дубовий байрак” [4, 270]; Щоб відвести очі бабі-знахарці, яку тримав при собі Сава Чалий, характерники в легендах удавались до такого прийому: насипали в сап’яни та набивали коням під копита своєї землі та обтикалися терном [4, 277, 279, 281]. Бабі-ворожці здавалось, що вони “у своїй землі та за лісами” [4, 280], або ж “наче ще у своїй землі за густим лісом, і наче близько” [4, 281]; [10, 250]: “Чи піймать, то й піймать еретичого сина, а тіко дай мені, тату, характерників, – одвіча Голий кошовому. Той дав. До схід сонця вони понасипали своєї землі в чоботи, повтикали за сідла терну і поїхали” [4, 279]. Так само відводив очі ляхам і Семен Палій [10, 426].

3) Щоб уникнути погоні, запорожці пірнають у відро з водою: “Одно те, що вони були силні, а друге – що між ними були знахарі і характерники великі. Оце було на коні – та й гайнуть татарським степом. Постають серед степу, поставлять відро води та відро горілки – і кружають собі горілочку... Понапиваються, співи піднімуть – аж степ розлягається... Гульк – аж ось і орда. Вони тоді один за одним чабульк! чабульк у воду – та й були такі... Виринуть, було, аж у Херсоні, а то і далі” [4, 250; 10, 141].

4) Характерники замовляють ворожі рушниці, гармати, порох, обертають зброю ворогів проти них самих: “Козаки погнали коней, а Гнатко з Кравчиною до вікон, та с пістолів: бух! бух! бух! Ляшки-панки і собі за ружжя, вискочили та клац! клац! клац! – аж вони замовлені!” [4, 278]; “Генерал той як крикне: “Пали!” Стали вони палить – та не по чорногорах, а самі по собі, – і вилягли як снопи” [4, т. 2, 246]; “Стануть було отут на Орловій бальці, а протів них двадцять повків вийдуть. Так повки самі себе поріжуть, кров тектиме по черево коням, а запорожцям і бай – дуже: стоять та сміються” [10, 42]; “Запорожець підняв руку і піймав ядро. “Ось бач, – каже, – який гостинець? Ну тепер, – каже, – глянь на острів, що там?” Глянув царь – аж турок сам себе руба, сам на себе підняв руку і пішов потоптом! Піднялась велика курява, закрюкали крюки, а потім стихло. “Дивись тепер”, – каже запорожець. Глянув уп’ять царь – аж уже нема ні одного живого, – порубали самі себе, крюки видовбують очі” [4, 262].

5) Військо характерників непереможне й незнищенне: “Ну став ото неприятель докучать їм набігами, – і давай вони біля його ворожить. Стіко не пошле війська, вони все і порубають... Характерники були здорові. Тоді стала ходити чутка, що живуть десь запорожці, – таке страшне військо, що і не приступиш” [4, 224]; “На війні їх неяке оружжя не бере, окрім срібної кулі, а в погоні так їх і не пізнаєш, чи воно люде, чи воно що друге: оце пробіжать з версту та й перельютця у річку, а неприятель дума, що то справжня річка; потім як пробіжить погоня, вони уп’ять пороблютця козаками, а річка так і зостанеться річкою <...>. А як вийдуть на війну, то їх б’ють кулями, а вони собі й байдуже: пазухи порозставляють та й собирають туди кулі” [10, 211].

Аж до кінця ХІХ ст. народ вірив у те, що запорожці обов’язково повернуться й повернуть на Україні свої порядки:

“–Чого ж воно так, діду, що мали вони таку велику силу, а їх геть зігнали звідділя?”

– Не зігнали їх, а вони самі пішли кудись на райські острова, там і живуть, а перед конченням світа уп'ять прийдуть і вп'ять своє отшукать” [10, 42].

ЛІТЕРАТУРА

1. *История* о козаках запорожских, как из древних лет зачинались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии сейчас пребывают. – М.: В университетской типографии, 1847. – 35 с.
2. *Манжура И.* Легенда и три песни о Семене Палие // *Киевская Старина*. – 1882. – №3. – С.611-615.
3. *Мицик Ю.* Іван Сірко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 160 с.
4. *Новицький Я.* Твори: У 5-ти т. / Упоряд. Людмила Іваннікова. – Запоріжжя: ПП АА “Тандем”, 2007. – Т. 2. – 507 с.
5. *Павленко І.* Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі: Монографія. – Запоріжжя, 2006. – 244 с.
6. *Савур-Могила.* Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упорядник В. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 261 с.
7. *Скальковский А.* Изустные предания о Новороссийском крае / *Журнал* министерства народного просвещения. – 1839. – №2. – С. 171-202.
8. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Издание 3-е. – Часть 2. – Одесса, 1885. – 359 с.
9. *Устное повествование* бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 94 с.
10. *Эварницкий Д.* (*Яворницкий Д.*). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч.1; Ч.2: Для ст. шк. віку / Упоряд., передм. М.М.Олійник-Шубравської. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
11. *Яворницкий Д.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. – Екатеринослав, 1915. – 104 с.
12. *Яворницкий Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1990–1991. – Т.3. – 1991. – 560 с.

Отримано 13 жовтня 2015 р.

м. Київ